

Подковенко Тетяна Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії та історії держави і права юридичного
факультету Тернопільського національного
економічного університету

ІНСТИТУТ МЕДІАЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Досліджено правову природу та сутність медіації як інституту альтернативного вирішення юридичних конфліктів. Визначено особливості правового регулювання процедурних та методологічних аспектів медіації чинними міжнародно-правовими документами. Проаналізовано світовий досвід європейських держав у застосуванні медіації та положення законодавства, що регулюють її здійснення, враховуючи особливості існуючих правових систем. Висвітлено реалії та перспективи законодавчого запровадження медіації в Україні.

Ключові слова: медіація, медіатор, альтернативні способи вирішення спорів, правовий конфлікт.

Подковенко Т. А.

Институт медиации: зарубежный опыт и украинские перспективы.

Статья посвящена освещению правовой природы и сущности медиации как института альтернативного разрешения юридических конфликтов. Определены особенности правового регулирования процедурных и методологических аспектов медиации действующими международно-правовыми документами. Проанализирован мировой опыт высокоразвитых стран в применении медиации и положения законодательства, регулирующие ее осуществление, учитывая особенности существующих правовых систем. Освещены реалии и перспективы законодательного внедрения медиации в Украине.

Ключевые слова: медиация, медиатор, альтернативные способы разрешения споров, правовой конфликт.

Podkovenko T.

Mediation Institute: international experience and Ukrainian prospects

The article is devoted to the legal nature and main point of mediation as an institute of alternative resolution of the private-legal disputes. The features of the legal regulation of mediation procedure and methodological aspects fixed by the international legal documents in force have been determined. The worldwide experience of highly developed countries in mediation use and legislation regulations that regulated implementation of the mediation in accordance to the legal systems features has been analyzed. The actuals and requisites of the legislative mediation introduction in Ukraine have been covered.

Keywords: mediation, mediator, alternative ways to resolve disputes, legal conflict.

Постановка проблеми. У сучасному процесі демократизації суспільних відносин чітко простежується пріоритет принципів гуманізму, справедливості, добра і моралі, що вимагають пошуку якісно інших підходів урегулювання конфліктів, більш ефективних шляхів до порозуміння конфліктуючих сторін. Лише таке суспільство може вважати себе демократичним, коли в кожній пересічній людині вбачає неповторну особистість, прагне до гармонізації суспільних відносин. Саме такий акцент зроблено і у вітчизняному законодавстві, зокрема у Конституції України закріплено положення, що людина, її права та свободи визнаються найвищою соціальною цінністю [1]. Водночас реалії сучасного життя демонструють, що українське суспільство сповнене різноманітних, різномасштабних конфліктів на різних рівнях, що зумовлює необхідність пошуку ефективних шляхів їх вирішення та попередження, уникнення гострого протистояння сторін.

Підхід з позиції права до вирішення спірних питань і конфліктів є необхідним у суспільстві і може бути ефективним, особливо, якщо випадок підпадає під юридичні норми. Однак недосконалість законів, неможливість передбачити в них всю специфіку і складність ситуації, відставання від реальної практики, переважаність судів, тривалість судового розгляду, труднощі у реалізації прийнятих судом рішень свідчать про обмеженість такого підходу. Часто винесення судового рішення не означає дійсного вирішення конфлікту, а навпаки провокує його ескалацію [2]. Тому виникає потреба пошуку альтернативних шляхів вирішення юридичних конфліктів. Сьогодні ми потребуємо відновлення зв'язків один з одним, усвідомлення і поваги до наших відмінностей, а також визнання того внеску, який кожен з нас може зробити у розвиток суспільства.

Ступінь наукової розробки теми. До проблем, пов'язаних з причинами виникнення протиріч, суперечностей у суспільстві, зверталися ще Платон й Арістотель, Н. Маккіавеллі і Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та І. Кант, Г. Гегель і К. Маркс, М. Вебер, В. Паретто та Г. Зіммель. Сучасні конфліктологічні теорії викладено у працях Т. Парсонса, Н. Смелзера, Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдінга та ін. Серед українських науковців, які активно розробляють конфліктологічну проблематику не лише на теоретичному рівні, а й у практичному спрямуванні, варто відмітити В. Землянську, Л. Герасіну, Н. Осіпову, І. Панову, Д. Проценко, Ю. Розман, І. Сенюту та інших науковців.

Як бачимо, ця проблема не є новою і набуває актуальності з кожним роком. Практично з формуванням цивілізованого суспільства і усвідомленням людиною того, що вона є суспільною істотою і поза соціумом вона існувати не може, розпочалися пошуки шляхів оптимального поєднання людських інтересів та подолання конфліктності. Водночас історія доводить, що людське суспільство сповнене конфліктів, суперечностей, протистоянь, протиборств як окремих осіб, спільнот, так і держав. Тому на сучасному етапі важливим є завдання пошуку ефективних шляхів попередження та вирішення конфліктів у різних сферах суспільного життя.

Метою даного дослідження є розгляд і аналіз процедури медіації як одного з альтернативних способів вирішення юридичних конфліктів. Розвиток медіації у сучасному світі обумовлюється тими реальними викликами, з якими зіштовхуються, але не завжди справляються судові системи. До таких проблем можна віднести – тривалість судових процесів, великі витрати на ведення справ у судах, надмірна заформалізованість процедури, складнощі у правовому регулюванні. Саме тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства медіація з повним правом може розглядатися як один з перспективних та ефективних способів альтернативного вирішення конфліктів.

Виклад основного матеріалу. У суспільній свідомості позначилась криза стереотипу розуміння сутності конфліктів, їх ролі та шляхів вирішення. Вітчизняна юриспруденція в останні роки отримала ще один напрямок дослідження та практичного застосування, пов'язаний з позасудовою практикою вирішення правових конфліктів. Юристи опинились у складній ситуації, коли знання законів і правових норм стає недостатнім для успішної та ефективної професійної діяльності, коли конфлікти виходять за межі однієї держави і набувають міжнародного характеру. Поширеними стають ситуації, коли не тільки положення національного законодавства, а й міжнародні норми не здатні подолати жорстке протистояння сторін. Пошук компромісу у вирішенні правових конфліктів стає необхідним елементом юридичної практики. Ця обставина стала поштовхом і стимулом звернення юристів, як науковців, так і практиків, до пошуку та застосування альтернативних підходів до вирішення конфліктів.

Події останніх років свідчать, що значно посилились конфлікти між різними соціальними групами та інститутами, а складна економічна ситуація також призводить до збільшення напруженості. Все більше громадянськість звертається до таких понять, як «відновне правосуддя», «посередництво», «медіація» або «примирення». Причому зазначені терміни закріплені у численних нормативних актах різних організаційних структур як європейського, так і світового рівня.

Медіація – це цивілізований процес вирішення проблем між сторонами на основі переговорів з участю нейтрального посередника (медіатора) [3]. Ще іншими словами медіацію називають програмою примирення. Це метод, за якого сторони управляють і володіють як самим процесом, так і його результатом – згодою, нічого не вирішується без згоди, взаємопорозуміння сторін.

Існує думка, що за допомогою медіації можуть бути вирішені будь-які конфлікти, в яких сторони дійсно хочуть вирішити проблему, оскільки медіація представляє мінімальний ризик. У гіршому випадку – це лише втрата часу. Якщо в процесі медіації не досягнуто згоди, сторони можуть звернутися чи повернутися до судової чи іншої процедури.

У більшості країн світу медіація є визнаним і широко використовуваним методом вирішення конфліктів між людьми. У США тільки 5% справ, поданих до суду, направляється на розгляд, решта вирішуються мирним шляхом. Логічно, що порозуміння, досягнуте в процесі врегулювання конфлікту, а не вирішення – відповідно до волі, наприклад, арбітра або судді, приймається і визнається сторонами. Важко не погодитися і не поважати рішення, у прийнятті якого особисто брав активну участь, набагато легше не визнавати й оскаржувати рішення судді.

Медіація, яка проводиться за межами суду, дає можливість говорити про проблеми й конфлікти в нейтральній або навіть дружній атмосфері, що сприяє вільному висловлюванню сторін і розряду емоцій. Медіація дійсно, як визначив європейський експерт Ради Європи зі справ медіації і відновного правосуддя Мартін Райт, є процесом людським, а не судовим, який модернізує кримінальний процес і породжує повагу до справедливості [4].

Практичне застосування медіації має свої переваги. По-перше, участь у цьому процесі вирішення конфліктів є добровільною. Учасник будь-коли може покинути стіл переговорів за власним бажанням. По-друге, посередництво вимагає менших фінансових і часових затрат. По-третє, процес посередництва, організований із позиції непротистояння, вважається якісно кращим, аніж традиційний ворожий судовий процес. Ще однією перевагою медіації є конфіденційність процесу, що має неабияке значення. Посередництво є короткотривалим, неворожим та орієнтованим на виконання завдання підходом до вирішення конфлікту.

Медіація відрізняється від арбітражу і переговорів тим, що це процес, у якому третя нейтральна сторона допомагає сторонам у конфлікті досягнути взаємної згоди. Саме ефективність медіації багато в чому залежить від ролі цієї третьої нейтральної сторони (медіатора), яка сприяє тому, щоб сторони змістили акценти з відстоювання своїх позицій на задоволення власних інтересів. Медіатор не є суддею чи арбітром – він не судить і не виносить жодних рішень. Його роль полягає в тому, щоб завдяки знанням певних медіаційних технологій допомогти сторонам знайти порозуміння і задовольнити інтереси сторін.

Відомий норвезький кримінолог Нільс Крісті переконливо підтвердив своїми дослідженнями, що злочинність контролюють не правоохоронні органи, а саме суспільство й ті бачення і форми ставлення до злочину, які воно практикує. У своїй епохальній статті «Конфлікт як власність» Н. Крісті виклав думку, що можливість вирішувати конфлікти є не тільки правом, практично узурпованим на сьогодні системою правосуддя, а й гострою потребою як самих учасників конфлікту, так і громади загалом, оскільки воно дозволяє сформувати уявлення не тільки про порядок і моральність, а й зберегти практичне і чуттєве розуміння того, що є добром, а що ні. Саме через цю особливу значущість ідеї відновного правосуддя воно і використовується місцевими громадами для відновлення справедливості [5].

Варто зазначити, що протягом останніх десятиріч медіація успішно розвивається в багатьох країнах. У США, Канаді, Австрії, Великобританії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Франції, Польщі та інших європейських країнах прийнято спеціальні закони, які захищають право медіатора на нерозголошення інформації, отриманої від сторін у процесі медіації [6, 131]. У деяких країнах прийняті спеціальні юридичні норми, відповідно до яких до участі в судовому процесі сторони повинні спробувати вирішити свій спір шляхом медіації. Поширюється практика медіації в країнах Східної Європи та колишніх республіках Радянського Союзу. Значний досвід є уже в Польщі, Албанії, Росії та інших країнах.

Так, медіація є надзвичайно важливим компонентом правової системи Польщі. Перша спроба запровадження медіації у польське законодавство була пов'язана з прийняттям нового Кримінального кодексу, який вступив у силу 1 вересня 1998 р. Фактично один рік було надано для підготовки практиків до застосування нового кримінального законодавства. Однак навіть і після закріплення медіації у законодавстві у практиків не було сформовано єдиної думки щодо її застосування у зв'язку з неясністю законодавчих норм, зокрема щодо того, хто повинен пропонувати медіацію та визначати строки її проведення. На підставі цього з 1 липня 2003 р. було введено в дію статтю 231 Кримінально-процесуального кодексу, яка час відведення на медіацію не включила до загальних процесуальних строків. Причому наразі у законодавстві немає жодних обмежень на застосування медіації, якщо є доцільність у її проведенні [7, 137].

Важливу роль стосовно координації діяльності щодо проведення медіації, підготовки необхідних спеціалістів виконує Польський Центр Медіації, який був створений у 2000 р., хоча історія цього товариства сягає 1992 р. На сьогодні Польський Центр Медіації нараховує понад 1000 членів і має понад 50 осередків та філій по всій країні та займається посередництвом у всіх сферах суспільного життя (у тому числі сімейного, освітнього, цивільного, господарського, трудового, соціального, кримінального права, справ щодо неповнолітніх правопорушників, колективних спорів) за згодою судів, прокуратури, поліції, приватних осіб, компаній та інших установ. Польський Центр Медіації активно сприяє популяризації медіації в Польщі як альтернативного способу вирішення конфліктів і суперечок. Він також підтримує ідею відновного правосуддя серед представників польського правосуддя (суддів, прокурорів, співробітників пенітенціарної служби). На сьогодні медіація є повноцінним та ефективним правовим інститутом для польської судової системи. Дані Центру показують, що близько 85–90% випадків проведення процедури медіації закінчуються укладенням договору між сторонами [4]. Висока ефективність є однією з переваг медіації. Посередництво дешевше, швидше і краще, ніж рішення в судовому порядку.

У Болгарії 17 грудня 2004 р. було прийнято Закон «Про медіацію (посередництво)», який регулює відносини, пов'язані із медіацією (посередництвом) як альтернативним способом рішення правових та неправових суперечок. У законі визначено, що медіація (посередництво) є добровільною і конфіденційною процедурою для позасудового вирішення суперечок, у яких третя особа – медіатор (посередник) – допомагає сторонам, що сперечаються, дійти згоди [8]. Статтею 3 (1) закону встановлено, що предметом медіації можуть

бути громадські, комерційні, трудові, сімейні й адміністративні суперечки, пов'язані із правами споживачів, та інші суперечки між фізичними та/чи юридичними особами. Також медіація проводиться і у випадках, передбачених Кримінально-процесуальним кодексом. Закон визначає такі принципи медіації (посередництва): добровільність і рівноправність, нейтральність та неупередженість, конфіденційність. Варто зазначити, що законом детально визначено правовий статус медіатора та деталізована процедура проведення медіації [8].

Сьогодні, в період особливо високої правової невизначеності, змін і недостатньої розробки юридичних нормативів, використання процедури медіації не тільки полегшить вирішення проблеми, а й забезпечить значне моральне задоволення всіх учасників. Ці аспекти медіації надзвичайно важливі для юристів, оскільки вони постійно зазнають ризику професійної деформації.

З одного боку, поширення практики застосування медіації в Україні ускладнюється наявністю в нашій культурі установки на вирішення проблеми з позиції сили чи влади та уникнення особистої відповідальності за те, що відбувається, тенденції шукати винного ззовні. З іншого боку, в нашій державі медіація має доволі сприятливе підґрунтя внаслідок такої особливості української самосвідомості, як велика значимість взаємовідносин між людьми.

Чинне українське законодавство вже заклало певні основи запровадження позасудового вирішення спорів, передбачивши можливість укладення мирової угоди у Цивільно-процесуальному кодексі та Господарсько-процесуальному кодексі, законах «Про міжнародний комерційний арбітраж», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» та навіть у Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах, де передбачено примирення потерпілого та правопорушника у певних категоріях справ. Крім цього, важливе значення мають такі закони України, як «Про третейські суди» та «Про порядок вирішення трудових та колективних спорів (конфліктів)». Однак цих норм бракує для повноцінного розвитку альтернативних способів вирішення спорів. Для того, щоб позасудове вирішення спорів розвивалося в Україні, слід принаймні або доповнити чинне законодавство, де зазначити, якими способами може бути досягнута мирова угода або примирення, або розробити окремі закони, які б регламентували позасудове вирішення спорів та сферу їх дії.

Чинне законодавство не виключає можливості застосування інституту медіації в Україні (наприклад, укладання «мирових угод»), але, як на нашу думку, широкому застосуванню цього сучасного методу залагодження конфліктів і примирення сторін заважає елементарна необізнаність суспільства щодо його можливостей. Водночас час на державному рівні вже є визнання необхідності розвитку медіації. У травні 2006 р. вийшов Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Одним із завдань концепції є «створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів» [9]. З метою розвантаження судів потрібно розвивати альтернативні (позасудові) способи врегулювання спорів, а також створювати умови для стимулювання дешевших і менш формалізованих способів їх врегулювання. В Указі як один із способів врегулювання спорів названа медіація – діяльність професійних посередників, які спрямовують учасників юридичного спору до компромісу і врегулювання спору самостійно самими учасниками. Розширення діяльності третейських судів має зменшити навантаження на суди загальної юрисдикції. Необхідно інформувати громадськість про переваги цих способів захисту прав порівняно із судовим механізмом. Звернення до суду бажано використовувати як винятковий спосіб врегулювання юридичного спору [9]. Це має зменшити навантаження на суди загальної юрисдикції і є значно оперативнішим, дешевшим та менш формалізованим шляхом вирішення спорів.

Ще наприкінці січня 2007 р. Міністерством юстиції на виконання пункту 20 Орієнтовного плану законопроектної роботи на 2007 рік на сайті було розміщено проект Закону України «Про медіацію (примирення)». Завданням Проекту мало бути удосконалення національного законодавства відповідно до рішень Європейського Союзу, рекомендацій Ради Європи та резолюцій ООН у сфері медіації. Однак цей проект залишився нереалізованим. За станом на сьогодні з черговими спробами врегулювати здійснення процедури медіації ми можемо ознайомитися на сайті Верховної Ради України, зокрема, це проект Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 10301 від 19.04.2012), внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами С. Ківаловим та В. Бондиком, наступний проект Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 2425а від 26.06.2013 р.), внесений на розгляд Верховної Ради України народним депутатом Я. Федорчуком [10], ще один проект (реєстр. №2480 від 27.03.2015), внесений на розгляд Верховної Ради України групою народних депутатів на чолі з А. Шкрум та О. Сироїд [11]. Як бачимо, проблема правового врегулювання процедури медіації і надалі залишається не вирішеною, а про її актуальність свідчать розроблені законопроекти.

Звичайно, позасудове вирішення спорів не може повністю замінити судові органи, але може допомогти їм і частково звільнити від навантаження. Наприклад, у багатьох країнах будь-яка справа (комерційна, цивільна, сімейна) перед тим, як розглядатися у суді, повинна бути передана на медіацію. Лише коли сторони не дійшли згоди, суддя розглядатиме справу в суді. Але навіть якщо справа і розглядається у суді, сторони будуть менш емоційними і дозволять судді сконцентруватися на справі, а не працювати з їхніми емоціями.

Таким чином, наше суспільство, різні організації, установи і всі рівні державної влади повинні розвивати, вивчати і використовувати нові, більш досконалі системи запобігання, управління і вирішення конфліктів. Як зазначає Д. Проценко, медіація в Україні починає діяти і для цього необхідно забезпечити певні умови: перш за все, внести зміни до процесуальних нормативно-правових актів для скасування перешкод у проведенні присудової медіації. Проте необхідно стримати надмірне і завчасне регулювання ще не сформованої галузі, аби не припинити й не обмежити її розвиток[12].

Такої самої позиції дотримується і В. Землянська, яка, аналізуючи рівень вітчизняного судочинства, зазначає, що наші суди не справляються з тією кількістю справ, яка до них надходить, провадження в справі деколи триває роками, часто судові вироки не виконуються, а рівень довіри до судової системи загалом є дуже низьким [13]. Саме тому настав час звернутися до альтернативних способів вирішення спорів, які зможуть частково розвантажити суди та відновити довіру громадян до них. Крім цього, альтернативні способи дозволяють сторонам використовувати методи, які найбільше підходять для врегулювання конкретного спору і відповідають інтересам та вимогам сторін.

Тому подальшого наукового обґрунтування і практичного втілення потребує медіація як діяльність професійних посередників, які спрямовують учасників юридичного спору до компромісу і врегулювання проблеми самостійно самими учасниками. Висока ефективність медіації визначається, перш за все, її базовими принципами як нейтральність, добровільність, конфіденційність, компетентність, приватність, швидкість та результативність. Законодавчого визначення потребують питання: закріплення кола справ, у яких можливе призначення медіації; врегулювання вимог до медіаторів та процедури їх обрання; визначення основних засад та форми проведення медіації, умов отримання медіаторами інформації по справі та інших важливих процесуальних питань. На нашу думку, тут доцільно використати досвід Польщі, Болгарії та інших європейських країн.

Висновки. Отже, можна спрогнозувати, що у найближчому майбутньому в українському законодавстві на основі європейського досвіду проведення медіації буде запроваджено цей справді прогресивний підхід до вирішення юридичних конфліктів, що стане конкретним механізмом забезпечення права сторін на примирення та сприятиме формуванню позитивного іміджу країни серед світової спільноти, оскільки, як стверджує В. Жмудь, заохочення людей до поваги один до одного та до вирішення конфліктів у разі їх виникнення на відновних засадах та за допомогою процедур примирення – це два найважливіших шляхи розбудови справедливого та гуманного суспільства [14, 25]. Світова спільнота нагромадила значний теоретичний і практичний досвід у сфері застосування підходів альтернативного розв'язання спорів, і Україні варто ним скористатися. Медіація є перспективною та здатна самостійно і на рівних правах конкурувати з іншими процедурами вирішення конфліктів, оскільки у кожного з них – своя унікальна ніша у системі конструктивного вирішення юридичних конфліктів.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Закон № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Иванова Е. Н. Место медиации в юридической практике [Електронний ресурс] / Е. Н. Иванова // Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов в России: практика, проблемы, перспективы : тезисы участников Всероссийской конференции 19–21 октяб. 1999 года. Геленджик. – Режим доступу : www.lawclinic.ru/library.
3. Кузьмина М. Н. Медиация как альтернативная форма разрешения правовых конфликтов [Електронний ресурс] / М. Н. Кузьмина // Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов в России: практика, проблемы, перспективы : тезисы участников Всеросс. конф. 19–21 октяб. 1999 года. – Геленджик. – Режим доступу : www.lawclinic.ru/library.
4. Polskie Centrum Mediacji [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mediator.org.pl/aktualnosci/36/1,,84,Tydzien_Mediacji_Miedzynarodowy_Dzien_Mediacji/
5. Кристи Нильс. Конфликты как собственность [Електронний ресурс] / Н. Кристи. – Режим доступу : www.commonground.org.ua / Chistie.

6. *Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування* / уклад. : Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів : ПАІС, 2007. – 296 с.
7. Землянська В. Вивчення досвіду Польщі у сфері медіації / В. Землянська // *Право України*. – 2004. – № 3. – С. 135–137.
8. *Про медіацію (посередництво) Закон Болгарії від 17 грудня 2004 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.comtonground.org.ua.
9. *Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів Указ Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>
10. *Про медіацію Проект Закону України (реєстр. № 2425а від 26.06.2013 р.), внесений на розгляд Верховної Ради України народним депутатом Я.П Федорчуком.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637
11. *Про медіацію Проект Закону України (реєстр. № 2480 від 27.03.2015), внесений на розгляд Верховної Ради України групою народних депутатів на чолі з А. І. Шкрум та О. І. Сироїд.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54558
12. Проценко Д. Медіація в Україну зайшла, і це – факт. Тепер їй треба дати можливість проявитися [Електронний ресурс] / Д. Проценко // *Юридична газета*. – № 6 (141). – 12 лютого 2008 року Режим доступу : www.yur-gazeta.com.
13. Землянська В. Альтернатива судам – належить вам [Електронний ресурс] / В. Землянська // *Юридична газета*. – №17 (101) 26 квітня 2007 року. – Режим доступу : www.yur-gazeta.com.
14. Жмудь В. Запровадження процедури медіації (примирення) у законодавстві України / В. Жмудь // *Відновне правосуддя в Україні*. – 2008. – № 2 (10). – С. 23–25.